

कुमारधर र लेखनाथ । २०२७ । कलाकार रत्नदास प्रकाश (संक्षिप्त जीवनी) ।

काठमाडौं : कमलमणि दीक्षित ।

नरेन्द्रराज प्रसाई । २०६० । आदिगायक सेतुराम । काठमाडौं : नइ प्रकाशन ।

नरेन्द्रराज प्रसाई । २०६१ । कोइलीदेवीको जिन्दगानी । काठमाडौं : नइ प्रकाशन ।

लक्ष्मण सिटौला । २०६९ । मीतज्यू : नारायणगोपाल र गोपाल योञ्जनको अनुसन्धनात्मक जीवनी । काठमाडौं : त्रिवेणी साहित्य प्रतिष्ठान

## परिचय

जीवनी लेखन विशिष्ट व्यक्ति र प्रतिभाको जीवन एवं कर्म बुझ्ने आँखीझ्याल हो । नेपाली सांगीतिक परम्परा निर्माणमा धेरै कलाकारको भूमिका रहेको छ । त्यस्ता संगीतकर्मीका जीवनीबाट सम्बन्धित स्रष्टाको जीवन मात्र नभई सांगीतिक परम्परा पनि बुझ्न सकिन्छ । जीवनी अध्ययनबाट सामान्यतः सर्जक बाँचेको परिवेश तथा तत्कालीन राजनीति, शैक्षिक, सांस्कृतिक, वैचारिक पक्षको पनि जानकारी मिल्छ । सर्जकको धरातल, जीवन पद्धतिलाई तत्कालीन शक्ति-सम्बन्धले पनि प्रभाव पारिरहेको हुन्छ (बराल २०६० : ६२) ।

जीवनी लेखन इतिहास पनि हो । अतः संगीतकर्मीको जीवनी सांगीतिक इतिहासको हिस्सा हो । "इतिहास लेखन उद्देश्यअनुसार आकृतिमूलक, विवरणात्मक, वर्णनात्मक वा आलोचनात्मक कस्तो प्रकारको इतिहास लेख्ने हो, त्यसका बारेमा ध्यान दिई आफ्नो उद्देश्य निश्चित गर्नु इतिहास लेखकको कर्तव्य हुन्छ" (बराल २०६० : ७२) । यहाँ नेपाली संगीतकर्मीबारे लेखिएका पुस्तकहरूको समीक्षा गरिएको छ । नेपाली संगीतसम्बन्धी जीवनीमा लेखकले कस्तो शैली पछ्याएका छन् ? यो समीक्षा यही सेरोफेरोमा तयार पारिएको छ ।

नेपालमा संगीतकर्मीको जीवनीबारे लेखिएका पुस्तकहरूको संख्या धेरै छैन । तर उनीहरूको जीवनका विविध पक्ष उजागर गर्ने अन्य कृति भने प्रकाशित छन् । एउटा कलाकारबारे धेरै व्यक्तिका लेख-रचना समेटिएका पुस्तक तथा धेरै कलाकारका जीवनी अंश समेटिएका कृति पनि छन् । मृत्युपछि प्रकाशित स्मृति ग्रन्थ पनि कलाकारका जीवनी बुझ्न पूरक बनेका छन् । स्रष्टा जीवित छँदै निकालिएका अभिनन्दन ग्रन्थ, अभिलेख ग्रन्थ पनि यही श्रेणीमा पर्छन् । केही संग्रहमा गीतकारका सिर्जनाको विवरण र विशेषतासहित संक्षेपमा तिनका जीवन कथा पढ्न पाइन्छ ।

अध्ययन क्रममा संगीतकर्मीका जम्मा आठ ओटा जीवनी भेटिए । ती यसप्रकार छन्: कुमारधर र लेखनाथद्वारा लिखित *कलाकार रत्नदास प्रकाश (संक्षिप्त जीवनी, २०२७)*, हर्षबहादुर बुडा मगरले लेखेको *बहुमुखी प्रतिभाका धनी मास्टर मित्रसेन थापामगर (२०५५)*, अमृत भादगाउँले कृत *लोककवि अलिमियाँ (२०५८)*, नीलिमा सुब्बाद्वारा लिखित *गीतकार रत्नशमशेर थापा र उनको गीतियात्रा (२०५९)*, नरेन्द्रराज प्रसाईँद्वारा लिखित *दुई पुस्तक आदिगायक सेतुराम (२०६०)* र *कोइलीदेवीको जिन्दगानी (२०६१)*, लेखक देवीप्रसाद दाहालको *गीतकार यादव खरेल (२०६५)* र लक्ष्मण सिटौलाद्वारा लिखित *मीतज्यू : नारायणगोपाल र गोपाल योज्जनको अनुसन्धनात्मक जीवनी (२०६९, दोस्रो संस्करण)* । यस समीक्षामा *बहुमुखी प्रतिभाका धनी मास्टर मित्रसेन थापा मगर, लोककवि अलिमियाँ, गीतकार रत्नशमशेर थापा र उनको गीतियात्रा, र गीतकार यादव खरेल* गरी चार ओटा पुस्तकको समीक्षा गरिएको छैन । किनभने मित्रसेनको १३४ पृष्ठ लामो जीवनीमा जम्मा १५ पृष्ठ मात्र संगीतको चर्चा छ । अलिमियाँ मूलतः लोककवि हुन् । उनले लोकभाका संकलन गरेका छन् तर कुनै गीत रेकर्ड गरेका छैनन् । रेकर्डिङ परम्परालाई बढी प्राथमिकता दिइएकोले यस समीक्षामा उनको जीवनीलाई पनि समेटिएको छैन । त्यस्तै, रत्नशमशेर थापा र यादव खरेलका कृतिमा उनीहरूको जीवन कथा र सांगीतिक पक्षभन्दा रचनाको सैद्धान्तिक पक्षमा बढी चर्चा भएकाले समीक्षा नगरिएको हो ।

यो समीक्षा जीवनीको परिचय र विशेषता गरी दुई खण्डमा विभाजित छ । समीक्ष्य पुस्तकलाई प्रकाशित भएको मितिका आधारमा क्रमबद्ध गरिएको छ ।

## जीवनी परिचय

### **कलाकार रत्नदास प्रकाश (संक्षिप्त जीवनी)**

कुमारधर र लेखनाथको संयुक्त लेखनमा तयार भएको *कलाकार रत्नदास प्रकाश (संक्षिप्त जीवनी)* वि.सं. २०२७ मा प्रकाशित भएको हो । यसका प्रकाशक कमलमणि दीक्षित हुन् । पत्रपत्रिकामा प्रकाशित सामग्री र स्वयं रत्नदास (१९७०—२०४९) लाई पनि उद्धृत गरी पुस्तक तयार पारिएको छ । यो सम्भवतः संगीतकर्मीका बारेमा प्रकाशित पहिलो जीवनी पुस्तक हो । एकै बसाइँमा पढ्न सकिने छोटो काँटको यो पुस्तक जम्मा ११० पृष्ठको छ ।

वि.सं. १९७० मा जन्मिएका रत्नदास रेकर्डिङ परम्पराको पहिलो पुस्ताका चर्चित कलाकार हुन् । संगीत, नाटक र नृत्य तीनै विधामा ख्याति कमाएका रत्नदासको जीवनी कथात्मक शैलीमा लेखिएको छ । उनको पारिवारिक पृष्ठभूमि,

बाल्यकाल, संगीत, नाटक तथा नृत्य क्षेत्रप्रतिको आकर्षण र सहभागिताबारे पाठकलाई सरल शब्दमा सिलसिलेवार जानकारी दिइएको छ । उनले नाटक खेल्दै गरेका केही तस्बिर, गाएका गीतको सूची, अभिनय गरेका हिन्दी, उर्दू र नेपाली नाटकको नाम पनि यस पुस्तकमा समेटिएको छ ।

रत्नदासको समयमा संगीत वा नाटक विधामा हिन्दी, उर्दू र फारसी भाषाको प्रभाव गहिरो थियो । लोक तथा झ्याउरे शैलीका रचनालाई तल्लो स्तरको ठानिन्थ्यो । नेपाली मौलिक गीत वा नाटक हुँदैनथे । उल्था गरिएका सिर्जनाले काम चलाइन्थ्यो । विदेशी कलाकारलाई राणा दरबारमा ठाउँ र इज्जत भए पनि स्वदेशीलाई प्रवेश पाउन सहज थिएन । जनकलाल शर्माका अनुसार, तत्कालीन काठमाडौँमा फागू र गाईजात्राका दिनमा वर्षको दुई पटक कलाकारले भाँडभैलो गरेर कुण्ठित मनोभावना पोख्थे । तर ती कलाकार अत्यन्त हेयका पात्र हुन्थे । यद्यपि "यस समयमा भाग लिने कलाकारलाई केही बकसको रूपमा आर्थिक सहायता राणा शासकले दिन्थे" (शर्मा २०३० : ५७) । यो समयमा कलाकारले आफ्नो प्रतिभा फुलाउन शासकको स्तुति गाउनुपर्थ्यो, सिफारिस चढाउनुपर्थ्यो । खड्गी थरका रत्नदास जातका आधारमा पनि तथाकथित तल्लो तहका थिए । जनकलाल शर्माका अनुसार :

रत्नदास प्रकाशलाई आफ्नो जन्म निम्नवित्त परिवार र त्यस समयको दलित जाति मानिएको परिवारमा लिनुपरेको भए तापनि आत्म विकास गर्ने सुअवसर प्राप्त भयो । कारण उनका पिता भवानीदास ब्रिटिस रेजिडेन्टका खानसामा थिए र आमा हीरामाया संगीतकी प्रेमी । अंग्रेजहरूमा छुवाछूतको भावना थिएन । यसैकारण समाजमा हेय मानिए तापनि अंग्रेज उनीहरूलाई समान दृष्टिकोणले हेर्दथे । फलतः रत्नदासमा आत्म लघुताको भावनाले प्रश्रय पाउन सकेन (शर्मा २०३० : ५८) ।

रत्नदासको जीवनीमा तत्कालीन कला क्षेत्र तथा सामाजिक परिवेशको चित्रणसमेत पाइन्छ । बाबुको इच्छा विपरीत खानसामाको काम गर्दागर्दै भ्रुट बोलेरै भए पनि गीत रेकर्ड गर्न कलकत्ता पुगेका रत्नदासको कला र संगीतप्रतिको लगाव र आशक्तिलाई सरल र रोचक ढंगले प्रस्तुत गरिएको छ ।

### **आदिगायक सेतुराम**

नरेन्द्रराज प्रसाईंले लेखेको *आदिगायक सेतुराम* (२०६०) ५५ पृष्ठको पुस्तक हो । यो सेतुराम (१९४०–२००२) की बुहारी बालकुमारी प्रधानको सौजन्यमा प्रकाशित भएको छ । प्रकाशकीय र भूमिकाबाहेक आठ शीर्षकमा विभाजित यस

पुस्तकमा सेतुरामको बाल्यकाल, गायन यात्रा, परिवार र व्यवसायबारे संक्षिप्त चर्चा छ । उनको परिवारका सदस्यबारे सानो आकारका तस्बिरसहितको जानकारी पनि समेटिएको छ । नेपाली तथा नेपाल भाषामा गाएका २८ ओटा ग्रामोफोन रेकर्डका गीतको बोल र रेकर्ड नम्बरसहितको जानकारीका साथै नौ ओटा नेपाली गीत र एउटा नेपाल भाषाको गीतको शब्दसमेत लेखिएको छ । यसले पुस्तकको महत्त्व बढाएको छ । 'सेतुरामद्वारा गाइएका गीत' शीर्षकअन्तर्गत दुई ओटा गीतको स्वरलिपिसमेत दिइएको छ । लेखकका अनुसार ग्रामोफोन रेकर्ड सुन्दा प्रस्ट बुझ्न नसकिएकाले अरु गीतका शब्द राख्न सम्भव नभएको हो । यही कारण पुस्तकमा समावेश रचनाका केही अन्तरा रिक्त छाडिएका छन् ।

*आदिगायक सेतुराम*मा उनका छोरीहरू मिठाईदेवी राजभण्डारी र नारायणदेवी श्रेष्ठ स्रोत व्यक्ति हुन् । सेतुरामको जीवनीमा उनको थर श्रेष्ठ हो भने पनि यसबारे अन्याय छ । यस प्रसंगमा बुलु मुकारुङ फरक मत राख्दै लेख्छन्, "सेतुरामका छोरा-छोरीहरूले भने प्रधान थर लेख्न थालेकाले पछि उनका सन्तान नातिनातिना सबै प्रधान हुन गएको देखिन्छ" (मुकारुङ २०७१ : ११७/११८) । तर प्रसाईले सेतुरामकी छोरी र नातिलाई उद्धृत गर्दै सेतुरामको थर श्रेष्ठ नभई प्रधान नै हो भनेका छन् ।

### **कोइलीदेवीको जिन्दगानी**

नरेन्द्रराज प्रसाईद्वारा लिखित यो पुस्तक नई प्रकाशन<sup>१</sup>बाट २०६१ सालमा प्रकाशित भएको हो । यसमा कर्मा घलेको आर्थिक सहयोग रहेको छ । कोइलीदेवी (१९८३-२०६४) का पति साकारभक्त माथेमाले तयार पारेको संक्षिप्त अभिलेख र लेखक आफैले सोधेका प्रश्नका आधारमा *कोइलीदेवीको जिन्दगानी* तयार पारेको जानकारी लेखकीयमा दिइएको छ । पुस्तकमा कोइलीदेवीको पारिवारिक पृष्ठभूमिसहित शिक्षा, सांगीतिक अभिसञ्चिको बीजारोपण बाल्यदेखि वृद्धकालसम्मका मुख्य घटनालाई समेटिएको छ ।

उनी गायक मात्र नभई संगीतकार, गीतकार तथा कवि पनि थिइन् । साहित्यिक कृतिबारेको शीर्षकमा उनको बहुआयामिक व्यक्तित्व उजागर छ । कोइलीदेवीको जीवन यात्रालाई 'कोइलीदेवीको सिंहमहलमा संलग्नता', 'कोइलीदेवीको रेडियो नेपालमा प्रवेश', 'कोइलीदेवीको तीर्थाटन' 'कोइलीदेवीको बुढेसकाल' आदि

<sup>१</sup> नरेन्द्रराज प्रसाई र इन्दिरा प्रसाईले वि.सं. २०५२ मा नई प्रकाशन स्थापना गरेका हुन् । नई प्रकाशनकै पहलमा प्रसाईद्वयले २०५६ सालमा 'कोइलीदेवी कोष'को स्थापना पनि गरे । समीक्ष्य पुस्तकमा कोइलीदेवी कोषको स्थापना कुन पृष्ठभूमिमा भयो भन्ने चर्चासमेत छ ।

शीर्षकमा बाँडिएको छ । कोइलीदेवीले पाएका सम्मान र पुरस्कारको पूर्ण जानकारी 'कोइलीदेवीको सम्मान' शीर्षकमा छ । यी शीर्षकभित्रका सामग्री छोटा छन् । प्रत्येक खण्डमा कोइलीदेवीसँग सम्बन्धित सानो आकारका तस्बिर पनि राखिएका छन् । 'कोइलीदेवीका गीतको सूची' शीर्षकमा उनले गाएका, रचेका र धुन भरेका २६० ओटा गीतको बोलबारे जानकारी दिइएको छ ।

सम्भवतः स्रष्टा जीवित छँदै लेखिएकाले कोइलीदेवीको जीवनका विविध पाटो उजागर गर्ने प्रयासमा लेखक सफल छन् । तर स्रष्टासँगको आफ्नो व्यक्तिगत सम्बन्धलाई अनावश्यक चर्चा गर्ने र उनीप्रति नतमस्तक भई लेखेका कारण विषयवस्तुप्रति सन्तुलित हुन सकेका छैनन् ।

### **मीतजू : नारायणगोपाल र गोपाल योञ्जनको अनुसन्धानात्मक जीवनी**

लक्ष्मण सिटौलाले लेखेको यो पुस्तक वि.सं. २०६९ मा प्रकाशित भएको हो । नारायणगोपाल (१९९६-२०४७) को मृत्युलगत्तै सिटौलाले २०४८ सालमा नेपाली सांगीतिक आकाशका ध्रुवतारा स्वर सम्राट नारायणगोपाल शीर्षकको पुस्तक निकालेका थिए । समीक्ष्य पुस्तक त्यसैको परिमार्जित रूप हो । पहिलो संस्करण रत्न पुस्तक भण्डारबाट र दोस्रो त्रिवेणी साहित्य प्रतिष्ठानबाट प्रकाशित छ । लेखकका अनुसार, यो कृति नारायणगोपालको मृत्युपछि उनको स्मृति ग्रन्थ निकाल्ने प्रयासको उपज हो । यस क्रममा उनले संकलन गरेका सामग्री नै अन्तमा जीवनीका रूपमा आएका छन् । पुस्तकमा २३ ओटा शीर्षकका रचना-सामग्रीलाई तीन खण्डमा समेटिएको छ । पहिलो खण्ड नारायणगोपाल केन्द्रित छ । दोस्रोमा गोपाल योञ्जन (२०००-२०५४) (मीत), पेमला गुस्वाचार्य (श्रीमती) र तारादेवी (गायिका) सँगको अन्तर्वार्ता छ । अन्तिम खण्ड गोपाल योञ्जनविशेष छ जुन पहिलो संस्करणमा थिएन ।

यस पुस्तकमा नारायणगोपालका जीवनका घटना पाठक माफ प्रस्तुत गर्नुभन्दा पनि लेखकले नेपाली संगीत क्षेत्रमा नारायणगोपालको योगदानबारे बढी चर्चा गरेका छन् । नारायणगोपालको पारिवारिक पृष्ठभूमि, बाल्यकाल, साथीसंगी, शिक्षा-दीक्षा, पारिवारिक माहोल, संगीत सिकाइ, आनीबानी जस्ता पक्षबारे भने चर्चा कम छ, जेजति चर्चा छ त्यो पनि सिलसिलामा बुनिएको छैन ।

पुस्तकमा नारायणगोपालद्वारा स्वरबद्ध गीतको सूची, नाटक तथा गीति नाटकको नाम पनि दिइएको छ । पुस्तकको दोस्रो, अन्तर्वार्ता खण्डमा नारायणगोपालको व्यक्तिगत जीवन, उनको स्वभाव, सांगीतिक सन्दर्भ छन् ।

गोपाल योञ्जन, पेमला र तारादेवीसँग काम गर्दाका र बाँचेका क्षणको प्रसंगबारे पनि चर्चा भएको छ । अन्तिम खण्डमा, गोपाल योञ्जनको सामान्य चिनारी, उनका संगीतका प्रवृत्तिगत विशेषता, मितेरी प्रसंग समेटिए पनि जीवनका घटनाक्रमको चर्चा कम छ ।

### **समीक्ष्य जीवनीका विशेषता : तुलनात्मक चर्चा**

आधुनिक नेपाली संगीतको सम्बन्ध रेडियो नेपालसँग गाँसिएको छ । सेतुराम र रत्नदास रेडियो नेपाल स्थापना (वि.सं. २००७) पूर्वका कलाकार हुन् । उनीहरूको समयका अन्य कलाकारका तुलनामा सेतुराम र रत्नदासका ग्रामोफोन रेकर्ड बढी छन् (बराल २०६०) । नेपाली संगीतको प्रारम्भिककाल बुझ्न यी दुई स्रष्टाका जीवनी उपयोगी छन् । कोइलीदेवी, नारायणगोपाल र गोपाल योञ्जन रेडियो नेपाल स्थापनापछिका कलाकार हुन् । पछिल्ला दुई कृतिमा रेडियो नेपालको स्थापनापछिको आधुनिक संगीतको विभिन्न चरणबारे चर्चा छ । पुस्तकका प्रवृत्ति र विशेषताबारे यहाँ केही उपशीर्षकमा तुलनात्मक चर्चा गरिएको छ । हरेक उपशीर्षकभित्र प्रत्येक जीवनीको नभई सन्दर्भअनुसार एक वा सोभन्दा बढी जीवनीको उदाहरण दिइएको छ ।

### **लघु जीवनी**

संगीत तथा कला क्षेत्रका स्रष्टाबारे आधारभूत जानकारी दिने पुस्तकको अभावमा यी जीवनी नै मुख्य स्रोत बनेका छन् । यहाँ चर्चा गरिएका सबै कलाकारलाई संगीतमा लाग्न पारिवारिक सहयोग थियो । उदाहरणका लागि, सेतुरामको परिवार भाँडा व्यवसायी भए पनि उनका परिवारका सदस्यले संगीतमा रुची राख्थे । रत्नदास आफ्नी आमाकै प्रेरणाले यस क्षेत्रमा आएका थिए । कोइलीदेवी सांगीतिक क्षेत्रमा आउनुमा फुपू मानप्रियाको भूमिका रहेको थियो । उनले नै राणादरबारमा कोइलीदेवीलाई प्रवेश गराएकी थिइन् । नारायणगोपालका बुबा आशा गोपाल गुरुवाचार्य त शास्त्रीय संगीतमै कहलिएका सितारवादक थिए । सेतुराम, रत्नदास र कोइलीदेवी तीनै जनाले राणा दरबारमा कुनै न कुनै भूमिकामा आफ्नो कला निखार्ने अवसर पाएका थिए । राणादरबारमा प्रवेश पाएका कलाकारका लागि बक्सिस लगायतका सुविधाले कला क्षेत्रमै लागिरेहन सहज बनाएको थियो ।

संक्षिप्त आकार, कलाकारको जीवनका सीमित सन्दर्भको चर्चाले समीक्ष्य पुस्तकहरूले यथेष्ट जानकारी दिन सकेका छैनन् । हरेक व्यक्ति वा कलाकारले

आफू संलग्न क्षेत्रमा सफलता हात पार्नुपछाडि केही ठोस कारण हुन्छन् । त्यसका लागि उनीहरूले संघर्ष गरेकै हुन्छन् । सफलता र लोकप्रियता पनि स्थिर हुँदैन, उनीहरूको करिअर उकालोसँगै ओरालो पनि लाग्छ । समीक्ष्य कृतिमा सम्बन्धित संगीतकर्मीको संघर्ष बुझाउने पक्ष निकै कम छन् । बरु ती स्रष्टालाई जन्मजात प्रतिभावान् र महान् व्यक्तिका रूपमा चित्रण गरिएको छ । उनीहरूको बाल्य तथा युवाकालको सिकाइ, बुझाइ र साथीसँगिको प्रभावका प्रसंगविना तयार पारिएका यी जीवनीहरू अपूर्ण छन् । *आदिगायक सेतुरामको* जीवनी प्रसाईकै शब्दमा "पूर्ण जीवनी नभई जीवनीका अंशहरू हुन्" (पृ. १३) । केही महत्त्वपूर्ण काल वा अंशमा केन्द्रित भएकाले यिनलाई लघु जीवनी भन्न सकिन्छ ।

### **विशेषण मोह**

समीक्ष्य सबै पुस्तकमा संगीतकर्मीलाई विभिन्न विशेषण दिइएको छ । इतिहासकार रामचन्द्र गुहाले, जीवनी लेख्दा लेखकले पर्याप्त सोध-खोजविना विषय वा व्यक्तिप्रति धारणा बनाउन हतारिने र व्यक्तिलाई महान बनाई तिनको गुणगान मात्र गाउने र वस्तुगत विश्लेषण नगर्ने अभ्यासलाई दक्षिण एसियाकै साभा प्रवृत्ति मानेका छन् (गुहा सन् २००४) । आफ्नो क्षेत्रमा प्रसिद्ध र सफल व्यक्तिप्रति श्रद्धाभाव वा योगदानका कारण दिइने विशेषण स्वाभाविक भए पनि अन्धभक्त भई दिइएका विशेषणले पुस्तकको प्रस्तुति र विषयवस्तुलाई कमजोर एवं असन्तुलित बनाएको छ ।

यस मामलामा प्रसाईले सबैलाई उछिनेका छन् । *आदिगायक सेतुराम* पुस्तकको एउटै हरफमा प्रसाईले उनलाई 'सर्वोपरि व्यक्तित्व', 'सर्वमान्य साधक', 'सर्वोच्च कलाकार', 'प्रथम साधक', 'महेश्वर', 'उपल्लो दर्जाका स्रष्टा' (पृ. २६) जस्ता विशेषण दिएका छन् । उनकै अर्को पुस्तक *कोइलीदेवीको जिन्दगानीमा* कोइलीदेवीलाई 'शिखर', 'वीरांगना' जस्ता विशेषण दिएका छन् । *मीतज्यूमा* लेखक सिटौलाले नारायणगोपाललाई 'महामानव', 'अदम्य साहसी गायक', 'नेपाली सांगीतिक शृंखलाका शैलेन्द्र', 'नेपाली सांगीतिक आकाशका अमर भानु', 'नेपाली संस्कृतिका व्याख्याता', 'संगीत तपस्वी' जस्ता विशेषण दिएका छन् । यद्यपि यसै पुस्तकमा गोपाल योञ्जनको प्रशंसामा यस्ता विशेषण कम छन् ।

### **आलोचनात्मक दृष्टिकोणको अभाव**

समीक्ष्य जीवनीमा आलोचनात्मक दृष्टिकोणको अभाव छ । संगीतकर्मी र तिनका सिर्जनाको रूपरेखा तथा विवरणको प्रस्तुतिमा लेखकहरू केन्द्रित छन् । कार्य र

कारणको अन्तर्सम्बन्ध खोज्ने चासो देखिँदैन । आलोचनात्मकभन्दा भावनात्मक रूपमा बहकिएका छन् । जस्तै, *कोइलीदेवीको जिन्दगानी*मा लेखक प्रसाईले उनलाई कतै दिदी (पृ. १५), कतै आमा (पृ. १७) भनी सम्बोधन गरेका छन् । यस्तो शैलीले उनको प्रस्तुति विषयपरक नभई आत्मपरक बनेको छ । यही आत्मपरकताले पुस्तकमा गन्धन धेरै छन् ।

नइ प्रकाशनबाट प्रसाईका दर्जनौं पुस्तक प्रकाशित छन् । उनले जस-जसबारे लेखेका छन् ती पात्रप्रतिको आफ्नो श्रद्धा र पक्षधरता उनी खुलेरै पोख्छन् । जस्तै, सेतुरामबारे उनी लेख्छन्, "आदिगायक सेतुराम नामक यो कृति सेतुरामप्रतिको मेरो भक्तिभावनाको प्रतिविम्ब हो" (पृ. ११) । अझ थप्छन्, "वास्तवमा उनैले नेपाली भाषाका गीतलाई मिरमिरेको लालीसँगै सगरमाथाको टुप्पामा पुऱ्याएका थिए" (पृ. २२) । सौखिन गायक सेतुराम आनन्दका लागि गाउँथे (पृ. २५) भनेपछि उनी नेपाली भाषा साहित्यको उन्नतिका लागि संगीतमा लागेको तर्क आफैमा विरोधासपूर्ण छ । यहाँ विचारणीय पक्ष के छ भने नइ प्रकाशनको प्रयास सकारात्मक भए पनि सेतुराम र कोइलीदेवीका जीवनीका लागि व्यक्तिमार्फत आर्थिक स्रोत जुटाइएको छ । सम्बन्धित कलाकारका आफन्त नै प्रायोजक हुनु र प्रायोजकलाई मात्र मुख्य स्रोत बनाइनुले कलाकारबारे आलोचनात्मक पक्ष नआएका हुन सक्छन् । जीवनीको प्रस्तुति एकपक्षीय छ । प्रशंसाका स्वर मुखर हुनु पुस्तक निकाल्ने प्रक्रिया र विधिको समस्या हो ।

### ऐतिहासिकताको बेवास्ता

स्रष्टाको जीवन र सांगीतिक कर्मलाई तत्कालीन सामाजिक र राजनीतिक सन्दर्भको प्रभावसँग लेखकले जोडेर हेरेका छैनन् । यसले सामाजिक सन्दर्भ, तत्कालीन समयको सांगीतिक परिवेश र इतिहासबारे बुझ्न खासै सघाउँदैन । कलाकारले हासिल गरेको सफलतालाई एकल प्रयासको उपलब्धिका रूपमा अर्थ्याउने प्रयास भएको छ । संगीतको विधागत इतिहास र आयामसँग उनीहरूको सिर्जना र कामलाई गाँसिएको छैन ।

नेपालमा वि.सं. १९६५ देखि संगीत रेकर्ड हुन थालेको हो । सितारवादक भूपालमानसिंह प्रधानलाई उद्धृत गर्दै प्रसाईले लेखेअनुसार रेकर्ड सुन्ने ग्रामोफोन पनि यसै बेलादेखि नेपाल भित्रियो (पृ. २३) । रेडियो नेपालको स्थापना अघि ग्रामोफोन मात्रै भएकाले तिनको संगीत तत्कालीन समयमा कसरी श्रोतासम्म पुग्थ्यो, ग्रामोफोनमा पडुँच हुनेको संख्या कति थियो भन्ने कुराको जानकारी नदिई सेतुराम र रत्नदास जस्ता कलाकारको लोकप्रियता देशैभर फैलिएको चर्चा



असंगत लाग्छ । सेतुरामको पालामा कला तथा संगीत क्षेत्रमा लाग्न र टिक्न राणा शासकको निगाह चाहिने कुराको चर्चा गर्दै प्रसाईले सेतुरामले श्री ३ चन्द्रशमशेर... बोलको स्तुति गाएर राणादरबारमा आफ्नो जागीर पकाएका थिए भनेर लेखेका छन् । तर उनी राणादरबारमा कहिलेदेखि कहिलेसम्म जागीरे भए र त्यहाँ उनको मुख्य काम के थियो भन्ने सामान्य चर्चासमेत छैन ।

सिटौलाले मीतज्यूमा नारायणगोपालको गायन अवधिको सम्पूर्ण समय २०१६ देखि २०४७ साललाई स्वर्ण युग भनेका छन् (पृ. ४५) । तर नेपाली आधुनिक/सुगम संगीतको स्वर्ण युगको समयावधि र विशेषताबारे सर्जक तथा विश्लेषकको फरक-फरक मत पाइन्छ । लेकाली समूहका स्रष्टा शशि भण्डारीले आफ्नो संस्मरणमा वि.सं. २००७ देखि २०२४ सम्मको समयलाई स्वर्णकाल मानेका छन् (भण्डारी २०५८) । गायक प्रेमध्वज प्रधान २०१९ देखि २०२९ सालको समयलाई नेपाली संगीतको उर्वरकाल मान्छन् (बस्नेत र पौड्याल २०४४) । लेकाली समूहकै सर्जक हिरण्य भोजपुरेले चाहिँ २०२० देखि २०४० सालको समयलाई उत्कर्षकाल भनेका छन् (भोजपुरे २०६०) । समीक्षक प्रकाश सायमी बीसको दशक नै नेपाली संगीतको स्वर्णकाल हो भन्ने दाबी गर्छन् (सायमी २०६६) । २०२४ सालमा रत्न रेकर्डिङ संस्थानको स्थापनापछि नेपाली कलाकारलाई गीत रेकर्ड गर्न सहज हुनु; दार्जिलिङलागायत प्रवासका नेपाली कलाकारको आगमनले नवीनता र विविधता भित्रिनु; स्वर, शब्द र संगीत तीनै पक्षलाई महत्त्व दिइने संस्कार; विभिन्न समूहले संगीतमा नयाँ प्रयोग गर्दै त्यसलाई अभियानकै रूपमा अधि बढाउने प्रयास; संस्थागत रूपमै संगीतको विकासका लागि राज्य स्तरबाटै गीत संगीत संकलन र सांगीतिक गतिविधि सञ्चालन गर्नुले मुख्यतः बीसको दशक नेपाली संगीतको स्वर्णकालीन समय रहेको तर्क गरेका छन् । निःसन्देह नारायणगोपाल पनि यसै समयका सबैभन्दा हर्ताकर्ता कलाकार थिए । तर कलाकारको भूमिकाबाहेक संगीतको विकास वा उत्थानमा राज्यको नीति, प्रविधिमा आउने परिवर्तन, सांस्कृतिक गतिविधि जस्ता पक्षको भूमिका रहन्छ । सिटौलाको लेखनले भने यस्ता पक्षलाई बेवास्ता गर्दै नारायणगोपालको व्यक्तित्वलाई मात्रै केन्द्रमा राखेको छ । यसले संगीत परम्पराको विकासक्रमाबारे उनको तर्क एकपक्षीय बनाएको छ ।

पुराना गीतमा नैतिक सन्देश, स्तुति गान, समाजसुधार, भक्ति गीतको प्रधानता थियो (सायमी २०६६, बराल २०६०) । तर सेतुराम, रत्नदास वा कोइलीदेवी कसैको जीवनीमा यस्ता विशेषताबारे चर्चा छैन । कोइलीदेवीको जीवनी लेख्दा संगीतमा महिला कलाकारको आगमनको प्रसंग छैन । मेलवादेवी

(१९५९-२०१२) बारे सामान्य चर्चासमेत नगरी कोइलीदेवीको मात्र चर्चा गर्नुले ऐतिहासिक पक्षप्रति लेखक उदासिन देखिन्छन् । कोइलीदेवीले आधुनिक गीतका अतिरिक्त प्रशस्तै भजन गाएकी छन् । यद्यपि भक्ति संगीत वा भजन गायन परम्परामा कोइलीदेवीको योगदान र स्थानबारे लेखक मौन छन् । कलाकारले गाएका गीत, भरेका धून वा तिनका रचनाबारे गरिएका चर्चा त छन्, तर ती अपूर्ण छन् । उदाहरणका लागि, *आदिगायक सेतुराम*मा उनका रचना समेटिए पनि तत्कालीन समयको गीत-संगीतका विशेषताबारे चर्चा छैन ।

रत्नदासको जीवनीमा ऐतिहासिक सन्दर्भ पनि आएका छन् । उदाहरणका लागि, रत्नदासको रूप, अभिनय र गायन कलाका कारण दरबारका महिला (सुसारे र राजपरिवारका सदस्य) उनीप्रति हुस्वकै हुन्थे । एक पटक दरबारका महिलाले रासलीलाको लालसाले उनलाई मोटरमा लुकाई दरबार पुऱ्याउँदा उनी पक्राउ पर्छन् । तीन वर्षको लागि थुनामा राख्ने फैसला हुन्छ । तर उनका सहयोगीका कारण तीन महिनामै छुट्छन् । छुट्ने बेला 'नाचमा भाग लिन नपाउने, गीत गाउन नपाउने, चश्मा, मोजा र कश्मीराको कोट लाउन नपाउने' जस्ता सर्त राखेर मात्र उनी रिहा हुन्छन् । रत्नदासको जीवनको यस प्रसंगले कला क्षेत्र र कलाकारमाथि शासकको नियन्त्रणको चित्रण गरेको छ । राणा दरबारभित्रकै उनका समर्थक र विरोधीको रूचि, स्वार्थ र अन्तर्द्वन्द्वले उनको कला जीवनले कहिले गति पाउँथ्यो त कहिले बाधा अड्चन भेल्लु पर्थ्यो ।

रत्नदासका जस्ता प्रसंग सेतुरामको जीवनीको सन्दर्भमा चर्चा गरिएको छैन । वि.सं. १९६५ मा सेतुरामले गीत रेकर्ड गरेपछि उनका समकालीनले पनि नेपालभित्रै र प्रवासबाट गीत रेकर्ड गरेका छन् । प्रवासबाट आएका कलाकार मित्रसेन (सन् १८९५-१९४६) र बहादुरसिंह बराल (१९४९-२०१९) ले रत्नदासलाई झ्याउरे तथा नेपाली शब्दमै गाउन प्रेरित गरेको प्रसंग छ । तर सेतुरामको गायनमा प्रवासको प्रभाव भए नभएको चर्चा छैन । रत्नदासले प्रारम्भिक दिनमा लोकझ्याउरे शैलीमा गाएर हेयको पात्र बन्नु परे पनि उनीभन्दा अग्रज कलाकार सेतुरामले त्यस्तो समस्या भेल्लु परे नपरेको केही उल्लेख छैन । नेपालीमा गीत गाएकै कारण रत्नदासभन्दा सेतुरामले बढी टीका टिप्पणी सुन्नु परेको थियो कि ?

झ्याउरे लय, स्तुति गीत, भक्ति संगीत आदि पहिलो पुस्ताको सांगीतिक विशेषता हो । तर रेडियो नेपालको स्थापनापछि तिनै गीतले आधुनिक संगीतको रूप लियो । यो परिवर्तन र विकासक्रममा रेडियोको भूमिका, कलाकारको रूचि र राज्यकै नीतिले कुनै प्रभाव पार्यो कि पारेन भन्ने जस्ता आधारभूत पक्षमा समेत

लेखकको ध्यान गएको छैन । २००७ साल पहिले र पछिको सांगीतिक विशेषता बुझ्नसमेत यी जीवनीले खासै सघाउँदैनन् । *आदिगायक सेतुराममा* प्रसाई लेख्छन्, “सेतुरामले जीविकोपार्जनको लागि गीत गाउने लक्ष्य चाहिँ राखेनन्, तर उनका गीतका चक्काहरू भने निकै बिकथे” (पृ. २५) । तर यहाँ ती चक्का कति बिकथे भन्ने स्पष्ट छैन । बजार र ग्राहकको बारेमा पनि कुनै चर्चा छैन ।

ऐतिहासिक सन्दर्भलाई कम महत्त्व दिएका कारण संगीतको विकासक्रम बुझ्न यी जीवनीलाई महत्त्वपूर्ण सामग्री बनाउनबाट लेखकहरू चुकेका छन् ।

### सम्पादन पक्ष

समीक्ष्य सबै पुस्तकमा सम्पादनको धेरैथोर अभाव छ । उदाहरणका लागि, *मीतज्यू* पुस्तक नारायणगोपाल र गोपाल योज्जनको सांगीतिक यात्रा र त्यसको महत्त्व स्थापित गर्ने प्रयत्न हो । तर लेखकले धेरै ठाउँमा शीर्षक र अन्तर्वस्तुबीचको तालमेल मिलाउन सकेका छैनन् । जस्तै, *नेपाली गीत, संगीत र सांस्कृतिक एकतामा मीतज्यूहरूको भूमिका* शीर्षकमा नेपाली गीतको परिभाषा, विभिन्न मोडमा देखा परेका सांगीतिक धारा र यसमा लागेका अन्य कलाकारहरू जस्ता शीर्षकइतरका चर्चा छन् । मीतज्यूबारे भने लेख्नै भुलेका छन् । वैकल्पिक नेपाली शब्द हुँदाहुँदै पनि केही शब्द देवनागरी लिपि तर अंग्रेजीमै राखिएको छ— जस्तै, केयरलेस, प्रोग्राम (पृ. ४३) आदि । अन्तर्वार्ता खण्डमा बायोग्राफी (पृ. ७९), रियलाइजिड, आइडेन्टिटी, सिरियसली पिक-अप (पृ. ८६) जस्ता अंग्रेजी शब्दहरू अन्तर्वार्ता दिने व्यक्तिको भनाइलाई हुबहु उतार्ने अभ्यासस्वरूप आएका छन् ।

पुस्तकको संरचनामा कम ध्यान दिएका कारण समीक्ष्य पुस्तकमा जीवनकथा सिलसिलामा नबगी विषयान्तर भएको छ । जस्तै, *कलाकार रत्नदास प्रकाशमा* पृष्ठ ७१ देखि अचानक अवरोध आउँछ । स्पष्ट रूपमा कथा नटुंग्याइ रत्नदासबारे राजा महेन्द्रदेखि विभिन्न संगीतकर्मी लेखक, समीक्षक र कलाकारका प्रशंसापूर्ण उद्गार सुरु हुँदा खल्लो महसुस हुन्छ । पुस्तकमा पृ. ७१ देखि १०४ सम्म यस्तै उद्गार मात्रै समेटिएका छन् । यसै पुस्तकमा, रत्नदास भारतमै करिअर बनाउन चाहन्थे । अल इण्डिया रेडियो र बम्बई फिल्म कम्पनीमा काम पाउन प्रयास गरिरहेका बेला उनकी आमाको ‘बाबु सिकिस्त छन्, तुरुन्त आइहाल’ भन्ने व्यहोराको चिठी पाएपछि नचाहेरै पनि काठमाडौँ फर्किन बाध्य भए भनिएको छ (पृ. २०–२१) । तर अर्कोतिर, यस विषयलाई लेखकद्वयले अनावश्यक रूपमा देशको मायाले स्वदेश बसेको अर्थ लगाउँदै भन्छन् “भारतमा नपसी नेपालमै बसी नेपाली माटोमा, नेपाली हिमालको काखमा, नेपाली गानामा, नेपाली खानामा,

नेपाली अभिनयमा पल्टेर नेपाली कलाकार बन्न खोज्दा उनको स्तर ओरालियो” (पृ. ७) । यो विरोधाभासपूर्ण छ ।

कोइलीदेवी संगीत कोषको स्थापना कोइलीदेवीको जीवनको ठूलो घटना भए पनि लेखकले आफ्नै संस्था नई प्रकाशनको प्रशंसा गर्न ‘कोइलीदेवी संगीत कोषको स्थापना’बारे लामो चर्चा गरेका छन् । यसमा कोइलीदेवीको धारणाभन्दा उनकै कुरा बढी छन् । अझ, यस बारेको चर्चा पुस्तकको अन्तिम खण्डमा गर्नु उपयुक्त हुन्थ्यो ।

## अन्तमा,

समीक्ष्य जीवनीको अध्ययनपछि भन्न सकिने आधारभूत दुइटा कुरा छन् । पहिलो, नेपालमा संगीतकर्मीका जीवनीको अध्ययन-अनुसन्धानको स्त्रि र परम्परा प्रारम्भिक चरणमै छ । विश्लेषणभन्दा व्यक्तित्व परिचयमा जीवनी पुस्तक केन्द्रित छन् । दोस्रो, जे जति लेखिएका छन् तिनमा संगीत-संस्कृति र समाज बुझ्नेभन्दा व्यक्तिगत विवरण हाबी छन् । तर ती विवरण पनि सिलसिला मिलाएर नभई असरल्ल रूपमा छरिएका छन् ।

“२००७ सालअघि एक दुई संगीत ग्रन्थ प्रकाशनमा देखिए पनि नेपाली संगीतका पुस्तकहरू छापिन थालेको प्रजातन्त्रपछि नै हो” (दर्नाल २०५८ : ७८) । सम्भवतः संगीतकर्मीको पहिलो जीवनी पुस्तक *कलाकार रत्नदास प्रकाश* (२०२७) थियो । त्यसपछि एकै चोटि २०४८ सालमा नारायणगोपालको जीवनी प्रकाशित भयो । कलाकारको जीवनी प्रकाशित हुन लामो समय लाग्नुले यस विधाप्रति लेखक तथा प्रकाशकको आकर्षण कम रहेको देखाउँछ ।

जीवनी विधा संख्यात्मक र गुणात्मक दुवै हिसाबले नेपालमा मात्र नभई दक्षिण एसियामै पछाडि छ । इतिहासकार रामचन्द्र गुहा (गुहा २००४) ले दक्षिण एसियाको सन्दर्भमा भने जस्तै, चिठी पत्र संकलन तथा ऐतिहासिक दस्तावेजको संरक्षण र अध्ययनलाई महत्त्व नदिनु, अनुसन्धानलाई महत्त्व र बढावा दिने संस्थागत वातावरण र सहयोगको अभाव आदि कारणले नेपालमा पनि स्तरीय जीवनी प्रकाशित हुन सकेको छैन । मृत्यु भइसकेका मानिसका जीवनको आलोचनात्मक पाटोबारे सोध खोज गरी लेखेर किन चिढ्याउने भन्ने मानसिकताका कारण पुराना स्रष्टाका जीवनी लेख्दै नलेख्ने, लेखेको खण्डमा पनि आलोचना गर्न लेखक हिचकिचाएको पाइन्छ ।

## सन्दर्भ सामग्री

- दर्नाल, रामशरण । २०५८ । *संगीत सौरभ* । काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।  
प्रधान, भिक्टर । २०४४ । *नेपाली जीवनी र आत्मकथाको सैद्धान्तिक तथा ऐतिहासिक विवेचना* । काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।  
बराल, कृष्णहरि । २०६० । *गीत : सिद्धान्त र इतिहास* । काठमाडौं : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।  
बस्नेत, श्रीरामसिंह र सुभाषचन्द्र पौड्याल । २०४४ । *त्रिवेणीका लहरहरू* । काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।  
बुडा मगर, हर्षबहादुर । २०५५ । *बहुमुखी प्रतिभाका धनी मास्टर मित्रसेन थापामगर (संक्षिप्त जीवनी)* । काठमाडौं : पुष्पावती बुडा मगर ।  
भण्डारी, शशि । २०५८ । *सम्झनाका तरेली* । काठमाडौं : विजयावदन श्रेष्ठ भण्डारी ।  
भादगाउँले, अमृत । २०५८ । *लोककवि अलिमियाँ* । पोखरा : कुमुदिनी होम्स विद्यालय परिवार ।  
भोजपुरे, हिरण्य । २०६० । *नेपाली गीत संगीतका केही रंग केही तरंग* । काठमाडौं : शिरीष भोजपुरे ।  
मुकारूड, बुलु । २०७१ । *नेपाली संगीतको अभिलेख* । काठमाडौं : पाल्पा बुक्स ।  
शर्मा, जनकलाल । २०३० । कलाकार रत्नदास "प्रकाश" । *बागीना* १(२) : ५७-६० ।  
सायमी, प्रकाश । २०६६ । *नेपाली संगीतको एक शतक* । काठमाडौं : भावक अभियान नेपाल ।  
सिटौला, लक्ष्मण 'अनन्त' । २०४८ । *नेपाली सांगीतिक आकाशका ध्रुवतारा स्वर सम्राट नारायणगोपाल* । काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।  
Guha, Ramchandra. 2004. Why South Asians Don't Write Good Biographies, and Why They Should. In *The Last Liberal and Other Essays*. pp. 247-257. Delhi : Permanent Black.

प्रभाकर गौतम

संगीत अनुसन्धाता